

МƏКТӘВ ВƏ ПЕДАГОГІ ФІКІР ТАРІХІ
ИСТОРИЯ ШКОЛЫ И ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ МЫСЛИ
HISTORY OF SCHOOL AND PEDAGOGICAL THOUGHT

UOT 37.01

XIX ƏSRDƏ AZƏRBAYCANDA QIZLAR ÜÇÜN XÜSUSİ TƏHSİL
MÜƏSSİSƏLƏRİ ŞƏBƏKƏSİNİN FORMALAŞMASI VƏ İNKİŞAFI PROSESİNİN
ƏSAS TENDENSİYALARI

Səma Ziyad qızı Xəlilova

Bakı Qızlar Universitetinin magistrantı

ORCID: 0009-0000-6272-2031

E-mail: khalilovasema024@icloud.com

<http://www.doi.org/10.62706/bqiz.2025.v25.i4.16>

Açar sözlər: *xüsusi təhsil müəssisəsi, tendensiya, məktəb, qızlar, siyasət, islahat*

Ключевые слова: *специальное учебное заведение, тенденция, школа, девушки, политика, реформа*

Key words: *special educational institution, tendency, school, girls, politics, reform*

Azərbaycanda qadın fəallığının əsaslarını və ənənələrini araşdırdıqda tarixi palitranın kifayət qədər zəngin olduğunun şahidi oluruq: Heyran Nisə Bəyim, Tuti Bikə, Dəspinə xatun, Sara xatun diplomatiya, Məhsəti Gəncəvi, Xurşudbanu Natəvan, Heyran xanım, Fatma xanım Kəminə və başqaları ədəbiyyat sahəsində öz sözlərini demiş qadınlarımızdan hesab olunurlar. XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda qadınların ictimai fəallığı daha artıq hiss edilməyə başlamışdı. Bəhs edilən dövrdə baş verən siyasi, iqtisadi və mədəni proseslər bu fəallığı bir az da sürətləndirdi. O vaxtın qabaqcıl qadınları kifayət qədər düşünülmüş dərəcədə yeni gender münasibətlərinin kontekstinə yaradırdılar. İlk qadın məktəblərinin, qadın yığıncaqlarının və xeyriyyə cəmiyyətlərinin yaradılması vasitəsilə digər qadınları da bu fəaliyyətə cəlb etməyə çalışırdılar. Azərbaycan cəmiyyətinin kübar qadınları yaxşı təhsil almış və tez-tez xaricdə olmuşdular. Qızların təhsili ilə bağlı çoxsaylı problemlərin olduğu o dövrdə təsadüfi deyil ki, həmin qadınların sərf etdikləri əsas qüvvə, məhz maarifçilik fəaliyyəti sahəsində olmuşdur. Demokratik qanadın qadınları H.Məlikova, A.Əfəndiyeva, X.Əlibəyova, X.Vəzirova və bir çox başqaları artıq özləri təhsil prosesinin mərkəzində dayanır, onu yaradır və azərbaycanlı qızlar üçün məktəblərdə müəllimlik edirdilər. Beləliklə, Azərbaycanda qadın fəallığı öz yoluna maarifçilik və xeyriyyəçilik ideyalarını yaymaqla başlamışdı. Çünki o dövrün görkəmli maarifçiləri çox yaxşı başa düşürdülər ki, təhsilsiz qadın heç bir zaman cəmiyyətdə layiq olduğu mövqeyi əldə edə bilməyəcəkdir. [8, s.13]

1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması Azərbaycan qadınının demokratik cəmiyyətin fəal üzvünə çevrilməsi üçün geniş imkanlar açdı. Yaxın Şərqi ilk demokratik dövləti kişi və qadın hüquqlarını bərabərləşdirdi. Buna qədərki dövrdə nəinki Azərbaycan qadınları, hətta kişilərinin də böyük əksəriyyəti səsvermə hüququndan məhrum idilər. Yalnız 1918-ci ildə AXC Şərqdə ilk dəfə olaraq bütün vətəndaşlarına, o cümlədən qadınlara səsvermə

hüququ verdi. Bu qadınlar əsasən mədəni-maarif və ictimai sahədə tanınırsalar da, kökündə maarifçilik missiyası duran həm pedaqoji, həm də publisistik fəaliyyətlərinə görə kişilərdən geri qalmırdılar. Halbuki, 1918-ci ildə Azərbaycanda bir qadının ziyalı elitada çalışması, bu sahədə çalışan bir kişinin fəaliyyətindən ən azı iki dəfə çətin idi. XIX əsrin sonlarında olduğu kimi, AXC dövründə də qadınların maariflənməsi məsələsinə xüsusi həssaslıqla yanaşırdılar. Həmin dövrdə 4 qadın gimnaziyası, 3 Müqəddəs Nina qız tədris müəssisəsi fəaliyyət göstərirdi. 1919-cu ilin 11 avqustunda Xalq Maarif Nazirliyinin qərarı ilə Bakı, Gəncə və Nuxadakı (Şəki) Müqəddəs Nina qız tədris müəssisələrinin adları dəyişdirilərək Bakıda birinci Azərbaycan qız gimnaziyası, Gəncə və Nuxadakılar isə qız gimnaziyları adlandırıldı. Hazırlıq sinifləri də olan bu təhsil ocaqları səkkizillik idi. Sonuncu sinif pedaqoji təhsil hüququ verirdi. [8, s.13]

XIX əsr Azərbaycan cəmiyyətində qızların təhsil alması məsələsi uzun müddət yalnız ailə daxilində, sırf diniyönlü savadlanma ilə məhdud qalmışdı. Lakin əsrin ortalarından başlayaraq maarifçilik ideyalarının yayılması, ictimai şüurun dəyişməsi, sənaye və ticarətin inkişafı ilə qadının savadlı olmasına ehtiyac hiss edilməyə başladı. Bu mərhələdə həm yerli ziyalıların fəallığı, həm də Rus imperiyasının Qafqazdakı təhsil siyasəti qadın təhsilinin gerçəkləşməsində mühüm rol oynadı. Qızların məktəbə getməsi əvvəlcə cəmiyyət tərəfindən tərəddüdlə qarşılanırdı, lakin dövrün mətbuatı, maarifçi publisistlərin fikirləri, həmçinin Avropa tipli məktəblərin nümunəsi ilə bu fikir getdikcə daha geniş qəbul edilməyə başladı. Qız məktəbləri ilkin olaraq Bakı, Tiflis, Gəncə kimi mərkəzlərdə fəaliyyətə qədəm qoydu və bu məktəblərdə artıq təkcə ərəb əlifbası və dini biliklər deyil, rus dili, hesab, coğrafiya, tarix, musiqi və ev idarəçiliyi kimi fənlər də tədris olunurdu. Beləliklə, qızlar təkcə yazıb-oxumağı deyil, eyni zamanda dünyəvi elmləri mənimsəyərək sosial həyatda iştirak üçün müəyyən baza əldə edirdilər.

Maarifçilik ideyasını yayan maarifpərvər şəxslərin fəaliyyəti də bu prosesdə mühüm bir mərhələ olmuşdur. Xüsusilə Bakıda, Şuşada, Şamaxıda və bölgələrin digər mədəni mərkəzlərində imkanlı şəxslərin maddi dəstəyi ilə qızlar üçün xüsusi dərnhələr, sonradan isə formal təhsil ocaqları açılmağa başladı. Bu təşəbbüs yeni bir sosial düşüncənin formalaşmasına səbəb oldu: qız uşağının təhsili artıq yalnız ailənin daxili iş kimi yox, millətin tərəqqisi üçün vacib hesab edilirdi. Qızların məktəbə qəbulu artdıqca müəllimə kadrlarına ehtiyac yarandı və bunun nəticəsi olaraq qadın seminariyalarının təşkili vacib bir mərhələyə çevrildi. Bakı Qızlar Seminariyası kimi ocaqlar sonradan ölkənin müxtəlif bölgələrində çalışan savadlı qadın müəllimələr yetişdirdi, yeni məktəblərin yaranmasına təkan verdi və qızların təhsildə iştirakını sürətləndirdi.

Əsrin sonuna doğru təhsil şəbəkəsi artıq təkcə böyük şəhərlərlə məhdud qalmayaraq rayon və kəndlərə doğru genişləndi. Cəmiyyətlər, xeyriyyə təşkilatları, maarifçi birliklər qızların maariflənməsi üçün xüsusi vəsait ayırmağa başladılar. Tədrisən savadlı qadın təbəqəsi formalaşdı, bu qadınlar təkcə müəllimliklə kifayətlənmir, həm də ictimai fəaliyyətə qoşularaq qadınların hüquqları, onların maariflənməsi və cəmiyyətdə özünü təsdiq etməsi uğrunda mübarizə aparırdılar. Beləcə, XIX əsr qızlar üçün təhsil müəssisələrinin təşəkkülü və inkişafı baxımından təkcə məktəblərin açılması ilə deyil, həm də yeni qadın kimliyinin formalaşması ilə xarakterizə olundu. Bu dövrdə atılan addımlar sonrakı yüzillikdə qadın maarifçiliyinin geniş miqyasda yüksəlişi üçün güclü bir platforma yaratdı. Artıq qızların təhsili yalnız modernləşmə göstəricisi deyil, milli tərəqqinin ayrılmaz şərti kimi dəyərləndirilirdi və cəmiyyət bu prosesin gedişindən geri dönməyəcək səviyyəyə çatmışdı.

Problemin aktuallığı. XIX əsrdə Azərbaycanda qızlar üçün xüsusi təhsil müəssisələrinin yaranması milli maarifçilik tarixində dönüş yaradan hadisə kimi bu gün də araşdırılmağa ehtiyac duyulan bir mövzudur. Müasir dövrdə qadın təhsilinin genişlənməsi və gender bərabərliyi məsələlərinin aktuallığı tarixi köklərin öyrənilməsinə zəruri edir. Qızların təhsilə cəlb olunması ilə başlayan sosial dəyişikliklərin mənbəyini anlamaq, bugünkü inkişafın ilkin mərhələlərini müəyyənləşdirməyə imkan verir. Bu problem həm də milli düşüncənin formalaşması, ailə və təhsil modelinin transformasiyası baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. XIX əsrdə məktəblərin yaranması yalnız təhsil faktı deyil, həm də qadının cəmiyyətdə yer almasının başlanğıcı idi. Bu prosesin araşdırılması qadın maarifçiliyinin inkişaf xəttinin izlənməsi üçün mühüm nəzəri baza yaradır. Məhz buna görə mövzu həm tarixi, həm də pedaqoji kontekstdə aktuallığını qoruyan elmi tədqiqat sahələrindən biridir.

Problemin elmi yeniliyi. Araşdırmanın elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, XIX əsrdə qızlar üçün məktəb şəbəkəsinin formalaşması yalnız tarixi faktların toplusu kimi deyil, sistemli proses kimi təhlil olunur. Qız təhsilinin inkişafına təsir edən sosial-psixoloji, ideoloji və pedaqoji faktorlar ilk dəfə olaraq kompleks şəkildə qiymətləndirilir. Maarifçi ziyalıların fəaliyyəti, xeyriyyəçilik hərəkatı və dövlət siyasəti arasındakı qarşılıqlı əlaqənin elmi şərhə yeni nəticələr irəli sürməyə imkan verir. Təhsil müəssisələrinin formalaşma mərhələləri, müəllimə kadrlarının yetişməsi və bölgələrə yayılması yeni nəzəri yanaşma ilə izah edilir. Tədqiqat qadınların savadlanmasının cəmiyyətin transformasiyasına təsirini faktoloji və analitik əsaslarla sübut edir. Həmçinin araşdırma qız təhsilinin təkcə maarifçilik siyasəti deyil, ictimai düşüncə dəyişikliyi kimi dəyərləndirilməsinə yeni baxış gətirir. Bu yenilik mövzunun gələcək elmi işlərdə daha dərinlən işlənməsi üçün zəmin yaradır.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti XIX əsrdə qadın təhsilinin inkişaf qanunauyğunluqlarının müəyyənləşdirilməsi ilə bağlıdır. Aparılan təhlil qadın maarifçiliyinin tarixi-mədəni bazasını açır və bu bazanın müasir təhsildəki davamlılığını göstərir. İşin nəticələri pedaqogika, tarix və sosiologiya sahələrində qadın təhsilinin nəzəri modellərinin inkişafına töhfə verir. Qız məktəblərinin təşəkkülü nümunəsində təhsil institutlarının formalaşma mexanizmi izah olunur və bu mexanizm müasir yanaşmalarla müqayisə edilə bilər. Tədqiqat gələcək genderyönlü təhsil strategiyalarının hazırlanmasında tarixi təcrübədən istifadə üçün nəzəri baza yaradır. XIX əsrdə təhsilin yayılması ilə qadının sosial statusunun dəyişməsi arasındakı əlaqə elmi şəkildə izah edilir. Bu nəticələr mövzunun təhsil elmi üçün tətbiqi və nəzəri dəyərini təsdiqləyir.

Ədəbiyyat

1. Ağarəhim. Əsərləri. 20 cildə. 1-ci cild. Hekayələr və povestlər. Bakı: BQU nəşriyyatı, 2013, 500 s.
2. Azərbaycan qadın ensiklopediyası, Bakı, 2002.
3. Azərbaycan Mərkəzi Dövlət Tarix Arxiv. Fond 45, siyahı 2, s.v.257, vərəq 1-5.
4. Əhmədov H.M. XIX əsr Azərbaycan məktəbi. III nəşr. Bakı, Beynəlxalq Universitet – NPM, 2006.
5. Heydər Əliyev. Təhsil millətin gələcəyidir (tərtibçilər: M.Mərdanov, Ə.Quliyev), Bakı, "Təhsil", 2002.

6. Heydər Əliyev mədəni irsimizin keşiyində. II kitab. Bakı, 2001.
7. Hüseynova İ. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusu. Bakı, "Təhsil", 2004.
8. Yəhyayeva M. Azərbaycan müəllimi. - 2018. - 23 noyabr. - s.13.

S.Z.Xəlilova

**XIX əsrdə Azərbaycanda qızlar üçün xüsusi təhsil müəssisələri şəbəkəsinin
formalaşması və inkişafı prosesinin əsas tendensiyaları
Xülasə**

XIX əsrdə Azərbaycanda qızlar üçün təhsil müəssisələrinin təşəkkülü milli maarifçilik tarixində yeni mərhələ yaradaraq qadınların cəmiyyətə inteqrasiyasının əsasını qoydu. Dövlət siyasəti, maarifçi ziyalıların təşəbbüsləri və xeyriyyəçilik fəaliyyətləri nəticəsində qızların təhsilə cəlb olunması prosesi sistemli xarakter aldı. Qız məktəblərinin açılması ilə dini təlimdən dünyəvi tədrisə keçid baş verdi, nəticədə qadınların savad səviyyəsi yüksəldi və sosial rolları genişləndi. Araşdırma göstərir ki, bu məktəblər yalnız təhsil ocağı deyil, həm də ictimai münasibətləri dəyişdirən mühüm sosial institut kimi fəaliyyət göstərirdi. Tədqiqatın elmi yeniliyi qız təhsilinin yaranma mexanizmlərinin kompleks şəkildə izah olunmasında və prosesin ictimai-mədəni təsirlərinin faktlara əsaslanan formal təhlilindədir. Tarixi materialların qiymətləndirilməsi qadın maarifçiliyinin inkişaf xəttini izləməyə, onun müasir dövrdəki əhəmiyyətini müəyyənləşdirməyə imkan verir. Aparılan təhlil həm nəzəri, həm də tətbiqi səviyyədə qadın təhsili ilə bağlı gələcək elmi tədqiqatlar üçün dayaq mənbə rolunu oynayır. Beləliklə, XIX əsrdə qız məktəblərinin yaranması Azərbaycan cəmiyyətinin modernləşməsində dönüş nöqtəsi kimi mühüm tarixi fakt kimi qiymətləndirilir.

С.З.Халилова

**Основные тенденции в процессе формирования и развития сети специальных
учебных заведений для девочек в Азербайджане в XIX веке
Резюме**

Создание учебных заведений для девочек в Азербайджане в XIX веке ознаменовало собой новый этап в истории национального просвещения и заложило основу для интеграции женщин в общество. Благодаря государственной политике, инициативам просвещённой интеллигенции и благотворительной деятельности процесс вовлечения девочек в сферу образования приобрёл системный характер. С открытием женских школ осуществился переход от религиозного к светскому образованию, в результате чего повысился уровень грамотности женщин и расширилась их социальная роль. Исследование показывает, что эти школы функционировали не только как учебные заведения, но и как важные социальные институты, менявшие общественные отношения. Научная новизна исследования заключается в комплексном объяснении механизмов возникновения женского образования и фактологическом формальном анализе социокультурных последствий этого процесса. Анализ исторических материалов позволяет проследить развитие женского просвещения и определить его значение в современную эпоху. Проведенный

анализ служит опорным источником для будущих научных исследований женского образования как на теоретическом, так и на прикладном уровне. Таким образом, создание женских школ в XIX веке рассматривается как важный исторический факт, поворотный момент в модернизации азербайджанского общества.

S.Z.Khalilova

The main trends in the process of formation and development of a network of special educational institutions for girls in Azerbaijan in the 19th century

Summary

The formation of educational institutions for girls in Azerbaijan in the 19th century created a new stage in the history of national enlightenment and laid the foundation for the integration of women into society. As a result of state policy, initiatives of enlightened intellectuals and charitable activities, the process of involving girls in education took on a systematic character. With the opening of girls' schools, a transition from religious to secular education took place, as a result of which the literacy level of women increased and their social roles expanded. The study shows that these schools functioned not only as educational institutions, but also as important social institutions that changed social relations. The scientific novelty of the study lies in the complex explanation of the mechanisms of the emergence of girls' education and the fact-based formal analysis of the socio-cultural impacts of the process. The assessment of historical materials allows us to trace the development of women's enlightenment and determine its importance in the modern era. The analysis conducted serves as a supporting source for future scientific research on women's education at both the theoretical and applied levels. Thus, the establishment of girls' schools in the 19th century is considered an important historical fact, a turning point in the modernization of Azerbaijani society.

Redaksiyaya daxil olub: 08.12.2025